Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2019 GISRRJ | Volume 2 | Issue 4 | ISSN : 2582-0095

आश्रमाणां व्यवस्थापकाः वेदाः

डॉ. सुभाष चन्द्र मीणा
सहायकाचार्यः (व्याकरण विभागे)
केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय
क.जे- सोमैया परिसर मुम्बई, भारत।

सारांशः– संन्यासाश्रमः निवृत्तेः पूर्णचरितार्थता अस्ति। व्रतस्य प्रारम्भः ब्रह्मचर्याश्रमे अभवत् तस्य एषा व्यवस्था अत्यन्तम् उदारशीला वैज्ञिकसिद्धान्ताधारिता च अस्ति। अनया व्यवस्थया एकतः तु मनुष्यस्य शारीरिक-आध्यात्मिक-बौद्धिक-मानसिकक्षमतानां पूर्वविकासः भवति, द्वितीयतः तस्य बाह्यातरिकेन्द्रियाणां बुद्धेश्च पूर्णतृप्तिः भवति। अनेन राष्ट्रस्य न केवलं वैयक्तिकः अपितु समष्टिगतः विकासः बाधारहितः सामञ्जस्यपूर्ण च भवति। एते चत्वारः आश्रमा प्राचीनभारतस्य जीवनदायी आत्मा अस्ति।

मुख्यशब्दः– आश्रमाणां,व्यवस्थापकाः, वेदाः, संन्यासाश्रमः, चत्वारः।

प्रस्तावना -

शैशवेऽभ्यस्तविधानं यौवने विषयैषिणाम्।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।।

'शतायुर्वै पुरूषः' इति प्रायोवादानुसारं मानवजीवनं शतवार्षिकम् अस्ति, सर्वेऽपि शतायुर्व भवितुमर्हति। जिजीविषेदैकैकोऽपि शतं समा इति भारतीय संस्कृतिरिदं शतवार्षिकं मानवजीवनं चतुर्षु भागेषु विभाजयति। त इमे भागा 'आश्रम' पदेनाभिधीयन्ते। ब्रह्मचर्य-ग्रहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासाश्च चत्वार एते आश्रमाः। सर्वोऽपि लोकेः स्ववयोऽनुरूपाश्रममाक्षयेत्। तदाश्रमनिर्दिष्ट नियमान् पालयेत् इति च पूर्वं व्यवस्था परिकल्पिताऽसीत्। आश्रमे मानवाः स्वजीवनस्य

व्यवस्थितरूपेण जीवनं निर्वहनं करोति। स्वस्य सम्पूर्णं विकासं प्राप्नोति। अर्थात् एकं व्यवस्थितं जीवनस्य यापनं करोति सैव आश्रमाः।

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयङ्कुरू।
शन्नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः।।

सर्वेभ्योऽभयम् अर्थात् सर्वेषां कृते सर्वस्मात् च। मनुष्याणां भयं कस्मात् मुख्यरूपेण मनुव्यादेव। अतः मनुष्याणां सर्वकल्याणकारिणी अभयप्रदायिनी व्यवस्था एव समाज इति कथ्यते। समाजः मनुष्याणां समुदायस्य कृते प्रयुज्यते, मनुष्योतरप्राणिनां समूहस्य समजः इति कथ्यते। यथा उक्तं काशिकायाम् -

समुदोरजः पशुषु - समजः पशूनाम्। समुदाय इत्यर्थः।
पशुषु इति किम् समाजो ब्राह्मणानाम्।।

वेददृष्ट्या सर्वे मनुष्याः परस्परं मित्रवत् (सखावत्) सन्ति तथा तेषु मित्रतायाः भावः भवेत् न केवलं मनुष्यान् प्रति अपितु समस्तप्राणिमात्रं प्रति। अत व उक्तं यजुर्वेदे -

दृते दृतं मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम्। मित्रस्याहं
चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे।।

वैदिकी सामाजिक-सांस्कृतिकव्यवस्था मानवीयेति हासे उत्कृष्टतमा आसीत् या ईश्वरीसिद्धान्ताधारिता निर्दिष्टा च आसीत्। मनुष्यस्य सुखं, शान्तिः समृद्धिश्च सर्वे सामाजिक धर्मसम्बद्धाः सन्ति। सामाजिकं सौख्यं शान्तिश्चैव मनुष्यस्य वैयक्तिकं सौख्यं शान्तिश्च। एषा एव संस्कृतिः यस्यां जीवन् मानवः निरन्तरं कल्यापथि अग्रेसरोऽभवत्, बीजरूपं पारस्परिकसौहार्दः सामाजिकसमरसता च विकसित् वृक्षरूपे अस्यामेव जीवन् मानवः धर्मार्थकाममोक्षरूपं पुरुषार्थ चतुष्ट्यं सम्प्राप्य जीवनस्य पूर्णत्वम् अधिगतवान्। वैदिकसमाजव्यवस्थायाः प्रमुखधारा आसीत् वर्णाश्रमव्यवस्था। वर्णाश्रमव्यवस्थायामेव सर्वेषां प्राणिनां सर्वे कर्तव्याधिकाराः वर्णिताः। वर्णव्यवस्थया अनुशासितस्वतन्त्रसमाजस्य राष्ट्रस्य च स्वरपरक्षायै आवश्यकमस्ति यत् तस्य राष्ट्रस्य जनाः पूर्णतया प्रतिष्ठिताः सर्वप्रकारेण च विकसिताः स्युः। अप्रतिष्ठित-अयोग्य-अमर्यादाहीन-जनानां समष्टिः कदापि समाजसापेक्षणवर्णधर्मस्य पालनं कर्तुं न शक्नोति। अत एव वैदिककालीनमहर्षिभिः समाजस्या स्वरूपक्षायै वर्णव्यवस्थता सह व्यक्तेः। स्वरूपरक्षायै आश्रमव्यवस्थायाः निर्माणं निर्धारणं च कृतम्।

वर्णविभागः एकः महायज्ञः अस्ति एवञ्च समस्तं राष्ट्रम् अनेन सम्बद्धम् अस्ति। वर्णव्यवस्था न तु एकैकैन पृथक् रूपेण साध्या, एतस्मादेव अस्याः सङ्गतनाय कर्तारः चतुर्षु विभागेषु विभक्ताः, किन्तु आश्रमव्यवस्था व्यक्तिसम्बद्धाऽस्ति। एवं प्रत्येकं व्यक्तेः जीवने चत्वारि स्वतन्त्रकर्माणि सन्ति। परन्तु एतेषां चतुर्णाम् उद्देश्यानि भिन्नानि, अत एतेषां सममेव अवस्थितिः असम्भवा। अत एव व्यक्तिगत आत्मशक्तिनां विकासाय मानवः यद् अनुष्ठानं करोति, तस्य चतुर्षु भागेषु विभाजनं कृत्वा स्वजीवनकाले एव क्रमशः चतुर्णामेव शक्तीनां विकासं करोति, अर्थात् एक एव जनः स्वजीवने समयानुसारं चतुर्णाम् एव आश्रमाणां पालनं करोति।

जाबालोनिषद अपि उक्तमस्ति -

स होवाच याज्ञवल्क्यः - ब्रह्मचर्य समाप्य।

गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्।।[5]

ऋषिदयानन्देनं स्वऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायाम् आश्रमाणां विषये लिखितमस्ति -

आश्रमा अपि चत्वारः सन्ति - ब्रह्मचर्यग्रहस्थवानप्रस्थासंन्यासभेदात् ब्रह्मचर्येण सद्विधा शिक्षा च ग्राह्या। गृहाश्रमेणोत्तमाचरणानां श्रेष्ठानां पदार्थानां चोन्नति कार्या। वानप्रस्थेनैकान्तसेवनं ब्रह्मोपासनं विद्याफलविचारणादि च कार्यम्। संन्यासेन परब्रह्ममोक्षपरमानन्दप्रापणं क्रियते। सदुपदेशेन सर्वस्मै आनन्ददानं चेत्यादि, चतुर्भिराश्रमेर्धर्मकाममोक्षाणां सम्यक् सिद्धिः सम्पादनीया।

ब्रह्मचर्याश्रमः - ऋग्वेदे दशमण्डले ब्रह्मचर्याश्रमस्य महिमा वर्णितोऽस्ति तथा-

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स वेदानां भवत्येकमङ्गम्।

तेन जायामन्वविन्दद् बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः।।[6]

ऋग्वेदस्य पर्यालोचनेन ज्ञायते यत् सर्वैः ब्रह्मचर्याश्रमः अपरिहार्यत्वेन परिपालनीयोऽस्ति। ग्रहस्थादयस्तु त्रयः आश्रमाः ऐच्छिका एव आसन्। ऋग्वेदे ब्रह्मचर्याश्रमे ब्रह्मचारिणः स द्विद्यासुशिक्षादीनां शुभगुणानां सम्यक्प्रकारेण ग्रहणं कुर्वन्ति। ब्रह्मचर्याश्रमस्य विविधानानां विषये अथर्ववेदेऽपि उक्तं अस्ति -

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः।

तं रात्रीस्तस्र उदरे बिभर्त्ति तं जातं द्रजुमभिसंयन्ति देवाः।।

इयं समित्पृथिवा द्यौर्द्वितीतान्तरिक्षं समिधा पृणाति।

ब्रह्मचारी समिधा मेखलया श्रमेण लोकांस्तपसा पिपर्त्ति।।
पूर्वो जातो ब्रह्मणो ब्रह्मचारी धर्मं वसानस्तवानोदतिष्ठत्।
तस्माज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम्।।[7]

अर्थात् गर्भेस्थित्वा मातृपित्रोः संयोगेन यत् जन्म भवति, तत् मनुष्यस्य प्रथमं जन्म इति। द्वितीयं जन्म भवति यदा आचार्यः पिता विद्या च माता भवतः। अस्य जन्मनः अभावे मनुष्यः मनुष्यत्वहीनः भवति। बालकः बालिका वा अष्टमे वर्षे पाठशालां प्रविश्य आचार्यसमीपं गत्वा ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणी वा भवति। आचार्यः त्रिरात्रिपर्यन्तं तं गर्भो संरक्ष्य आराम्भिकं ईश्वरोपासाना-धर्म-पारस्परिक विद्याऽध्ययनादिकं ज्ञानं प्रददाति। यः ब्रह्मचारी पूर्णतया सम्पठ्य अध्ययनं करोति, स पुरूषार्थी भूत्वा सर्वेषां मनुष्याणां कल्याणं करोति।

ब्रह्मचारी ज्ञानप्रकाशयुक्तः तपस्वी, दीर्घश्मश्रुतधारी प्राण-लोक परमेश्वरादिसम्बद्धविद्यानां जिज्ञासुः अविद्यायाश्छेदको भवति। यथा सूर्यः परमेश्वरस्य नियमेषु संस्थित्य समस्त लोकान् प्रकाशयति तथैव मनुष्यः ज्ञानवान् भवति। ब्रह्मचारी प्रतिदिनं सन्ध्योपासना पवित्रं सात्त्विकं च आहारविहारं कुर्वन् अध्ययनं कुर्यात्। ब्रह्मचर्यं त्रिविधं भवति। 1. कनिष्ठ ब्रह्मचर्यं - 24 वर्षपर्यन्तम्, 2. मध्यमब्रह्मचर्यं - 44 वर्षपर्यन्तम्, 3. उत्तमब्रह्मचर्यं - 48 वर्षपर्यन्तम्

ब्रह्मचर्याश्रमः ब्रह्मदानत्वाद् अन्याश्रमेभ्यो विशिष्यते, एत एव उक्तम् -

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते।
वार्यन्नगोमहीवासस्ति लकाञ्च न सर्पिषाम्।।[8]

अतः एव यावच्छक्यं तावत् तन-मनः धनैः विद्यायाः वृद्धिः करणीया। यस्मिन् देशे यथायोग्यं ब्रह्मचर्य-विद्या-वेदोक्तधर्मादीनां प्रचारः भवति, असावेव देशः सौभाग्यवान् भवति।

गृहस्थाश्रमः - मनुमतेन यः अक्षटयस्वर्गस्य कामनां करोति, सः प्रयत्पूर्वकं गृहस्थाश्रमस्य पालनं कुर्यात्। महाभारतेऽपि गृहस्थाश्रमस्य उत्कर्षं प्रतिपादयन् उक्तम् यत् यथा मातरम् आश्रित्य सर्वे प्राणिनः जीवन्ति तथैव गृहस्थाश्रमाश्रित्य सर्वे आश्रमाः।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः।
एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः।।[9]

गृहस्थाश्रमस्य विधिविषये यजुर्वेदे उक्तमस्ति -

यत् ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये।
यदेनश्यकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा।।
देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे।
निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा।।
गृहा मे बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि।
ऊर्जं विभ्रिद्वः सुमनाः समेधा गृहानौमि मनसा मोदमानः।।
येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः।
गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः।।
अपहूता इह गाव उपहूता अजावयः।
अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः।।
क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं राग्मं शंयोः शंयोः।।[10]

सामाजिकनियमेषु स्थित्वा सत्यव्यवहारपूर्वकम् आदानप्रदानं कथनोपकथनं करणीयम्। अर्थात् कथमपि मिथ्याव्यवहारः न करणीयः। गृहस्थिनः निम्नप्रमुखकर्तव्याणि अपि भवन्ति -

पुरूषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तिः, ऋणत्रयात् मुक्तिः, महायज्ञानां सम्पादनम्, पारिवारिकसौभनस्यम्, मानवीयजीवनदर्शनस्य उपलब्धिः वैयक्तिकोत्थानम्, सर्वाङ्गीणव्यक्तित्वस्य निर्माणम्, भौतिकसुखापेक्षया आध्यात्मिक सुखस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम् मानवस्य व्यावहारिकनिर्माणं करणार्थं प्रयासरथाः इत्यादयः।

विवाहसंस्कारानन्तरं स्नातकाः गृहस्थाः भवति। गृहस्थाश्रमः विविधप्रकारकैः उत्तरदायित्वे युक्तमस्ति। अत्र मनुष्याणां महत्वपूर्णं आश्रमः वर्वते। पञ्चमहायज्ञानाम् अनुष्ठानं तेषां मुख्यकर्तव्यमस्ति। ग्रहस्थे स्वपरिवारजनस्य पालपोषणं निर्वहनं करोति। उक्त च वशिष्ठेन -

यथा नदीनदाः सर्वे समुर्दे यान्ति संस्थितिम्।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्।।[11]

वानप्रस्थाश्रमः - ब्रह्मचर्यं गृहस्थं च पूर्णं कृत्वा वानप्रस्थस्य दीक्षा प्राप्तव्या। मोक्षप्राप्तिः मानवाजीवनस्य चरमलक्ष्यम्। वानप्रस्थे च मानवः मोक्षाभिमुखी भवितुं प्रयतते। नियमानुष्ठाने, त्यागे तपस्यायां च क्रमशः वृर्द्धिं कुर्वन्तः संन्यास आश्रमधारस्य योग्यता लभन्ते। वार्द्धम्ये समागते पत्नी पुत्रेषु विसृज्य अथवा तया साकं धर्माचरणाय ब्रह्मसाक्षात्काराय च वनं गच्छेत्। तत्र च

नित्यम् आत्मपरमात्मनोः तत्वं विचिन्तयन् संसारबन्धनाद्विषण्णो भवेत्। विषयोसेवनस्य परित्याग आश्रमस्यास्य प्रथमं कर्त्तव्यम्। मनुस्मृतौ अपि उक्तमस्ति -

एवं गृहस्थाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नतको द्विजः।
वने वसेत्तु निपतो यथावद्विजितेन्द्रियः।।
गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः।
अपस्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत्।।
सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वश्चैव परिच्छदम्।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव च।।[12]

उक्तं अभिज्ञानशाकुन्तले -

भूत्वा चिराय चतुरन्त महीस पत्नी,
दौष्यन्ति मप्रतिरथं तनयं निवेश्य।
भर्त्रा तदर्पित कुटुम्ब भरेण सार्धं,
शान्ते करिष्यति पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्।।[13]

वानप्रस्थाश्रमे निवसन् सः निःस्वार्थभावेन विभिन्नशास्त्राणां स्वाध्यायं कुर्यात् शिष्येभ्यः विद्यादानं कुर्वन् सामाजिकाभ्युदाय प्रयतेत। अत एव उक्तं छान्दोग्योपनिषदि -

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तआत्मानमाचार्यकुले अवसादयन् सर्वं एते पुण्यलोका भवन्ति[14]।

वानप्रस्थाश्रमे धर्मस्य त्रयः स्कन्धा भवन्ति - प्रथमः विद्याध्ययनम्, द्वितीयः यत् (उत्तमक्रियासम्पादनम्), तृतीयः च विद्यादीनाम् उत्तमगुणानां दानम् इति। एवमेव त्रीणी तपांसि भवन्ति - प्रथमं तपः वेदोक्तधर्मानुष्ठानपूर्वकं विद्याप्रदानम्, द्वितीय तपः आचार्यकुले वसन् विद्याध्ययनम्, तृतीयं च परमेश्वरस्य सम्यक्प्रकारेण विचारं कुर्वन् समस्तविद्यानां ज्ञानप्रापणम्। मुण्डकोपनिषदि अपि वानप्रस्थश्रमस्य संयतजीवनविषये उक्तमस्ति -

तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्तयरण्ये, शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः। सूर्यद्वारेण तं विरजाः प्रयान्ति, यत्राऽमृतः सपुरुषो ह्यव्ययात्मा।।[15]

अर्थात् भिक्षावृत्तिम् आश्रित्यः यः विद्वान् शान्तस्वभावः वानप्रस्थः सन् अरण्ये निवसन् तपः श्रद्धां च सेवते पुण्यपापेभ्यः मुक्तः भूत्वा उत्तरायणपथि अमृताव्यपुरुषस्य लोकं (ब्रह्मलोकं) गच्छति।

सन्यासाश्रमः - संन्यासाश्रमः जीवनस्य अन्तिमाश्रमः। वानप्रस्थस्य सहजपरिणतिरेव संन्यासाश्रम इत्युच्यते। संन्यासाश्रमः अन्तिमाश्रमः। व्यक्तिः संन्याश्रमे भौतिकविषया सर्वथा विहाय परब्रह्मणि रतिं करोति। एवञ्च सर्वविधकर्तव्याणि कुर्वन् पुरुषार्थचतुष्टयं च सम्प्राप्नुवन् एकं सर्वाङ्गिणजीवनं यापयति अत एव उक्तम् -

वनेषु च विहृत्यैव तृतीयं भागमायुषः।

चतुर्थमायुषो भागंत्यक्तत्वा संगं परिव्रजेत्।।[16]

गीतायामपि श्रीकृष्णमुखेन वेदव्यासः कथयति काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।।[17]

संन्यासाश्रमे प्रविशन् संन्यासी प्रतिज्ञां करोति यत् अद्य अहं पुत्र-धन-यशोविषयिकां सर्वां कामनां परित्यजामि सर्वे च मत्तः अभयं प्राप्नुवन्ति। अत एव उक्तं -

पुत्रैषणा वित्तैषणा लोकेषणा या परित्यक्ता मतः सर्वेभ्योऽफयमस्तु। एतादृशं पवित्रं सर्वजनहिताय व्रतं संधार्य विश्वस्य कल्याण कामनां च लक्षयित्वा देशे-देशान्तरेषु संन्यासिनः भ्रमणं कुर्वन्ति, उपदिशन्ति, अंहिसाः शान्त्योः प्रसारेण सह भारतीय ज्ञानं सर्वेभ्यः जनमानसेभ्यः प्रददति एवञ्च प्राप्नुवन्ति विश्वगुरुपदम्। एते एव संन्यासिनः अग्रजन्मानः इति कथ्यन्ते एतानेव संलक्ष्य मनुः अलिखत् -

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।

स्वं स्वं चरित्र शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।[18]

संन्यासाश्रमः निवृत्तेः पूर्णचरितार्थता अस्ति। व्रतस्य प्रारम्भः ब्रह्मचर्याश्रमे अभवत् तस्य एषा व्यवस्था अत्यन्तम् उदारशीला वैज्ञिकसिद्धान्ताधारिता च अस्ति। अनया व्यवस्थया एकतः तु मनुष्यस्य शारीरिक-आध्यात्मिक-बौद्धिक-मानसिकक्षमतानां पूर्वविकासः भवति, द्वितीयतः तस्य बाह्यातरिकेन्द्रियाणां बुद्धेश्च पूर्णतृप्तिः भवति। अनेन राष्ट्रस्य न केवलं वैयक्तिकः अपितु समष्टिगतः विकासः बाधारहितः सामञ्जस्यपूर्ण च भवति। एते चत्वारः आश्रमा प्राचीनभारतस्य जीवनदायी आत्मा अस्ति।

प्रथमे ब्रह्मचर्याश्रमे प्रयासः क्रियते यत् ब्रह्मचारी स्वदेशस्य सांस्कृतिक-आत्मिकपरम्पराणां विषये स्वसामर्थ्यानुसारं पूर्णज्ञानं प्राप्नुयात्। अनेन व्यक्ते शिक्षया दीक्षया च देशस्य सांस्कृतिकनिधि अबाधगत्या प्रवहति। आश्रमेऽस्मिन् मनुष्यः ज्ञानोपार्जनं करोति। अस्मिन् आश्रमे

समाजस्य परमं दायित्वमस्ति यत् सः ब्रह्मचारिणां समस्तसुविधानां आवश्यकतानां च पूर्णं भारं वहेत्।

द्वितीये गृहस्थाश्रमे व्यक्तिः स्व आर्थिकजीवोत्पत्तिसम्बन्धि आवश्यकतानं प्रवृत्तीनां च सन्तोषणाय, प्रयतते सर्वेभ्यः गृहस्थेभ्य अपेक्ष्यते यत् ते आर्थिकक्षेत्रे स्वदायित्वानां निर्वाहं कुर्वन्तः समाजस्य ऋणेभ्यः मुक्ताः भवेयुः वंशपरम्पराश्च सन्तानोत्पत्ति द्वारा अविच्छिन्नां कुर्युः।

तृतीये वानप्रस्थाश्रमे आशा क्रियते यत् वानप्रस्थिनः स्वार्थं रागद्वेषं च परित्यज्य निस्तरं मनन-चिन्तनं कुर्वन्तः दार्शनिकानुभवेषु समृद्धा भवेयुः।

चतुर्थे संन्यासाश्रमे व्यक्तिः अनन्तस्य अन्वेषणे जीवनं यापयन् आत्मबोधं प्राप्नोति भारते एषा धार्मिकमान्यता विश्वासः च यत् एतेषां चतुर्णाम् आश्रमाणां सम्यक्तया नियमपूर्वकं पालनेन मनुष्यः निश्चियेन मोक्षं प्राप्नोति। अर्थात् चुतर्णाम् आश्रमेण नियमपूर्वकं परिपालयत् मनुष्यः मोक्षं प्राप्तं करोति।

संदर्भग्रन्थसूची -

1. रघुवंशमहाकाव्यम् (सर्ग-1, श्लोक-8
2. यजुर्वेदे (अ. 36, अनु 17, मंत्र-22)
3. काशिकायाम 3.2.69
4. यजुर्वेद अ-36, मंत्र 18
5. जाबालोपनिषदे
6. ऋग्वेदे (दशमण्डले)
7. अथर्ववेदे मंत्र 3-5
8. मनुस्मृते
9. यजुर्वेदे अ. 36, मंत्र 29
10. यजुर्वेदे मंत्र 41-43, 45-50
11. यजुर्वेदे (वशिष्ठेन)
12. मनुस्मृते, श्लोक 1-3
13. अभिज्ञाशाकुन्तलम् (चतुर्थ-20)
14. छान्दोग्योपनिषद् (प्र-1)
15. मुण्डकोपनिषद् (2-11)
16. मनुस्मृते (6-23)
17. महाभारते (18-25) शांतिपर्व
18. मनुस्मृते